

»NI PODATKOV, NI PROBLEMOV« Soočanje z onesnaženim zrakom v Sarajevu

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 14. 11. 2020

Izveček: Prispevek se osredotoča na strategije soočanja z onesnaženim zrakom v Sarajevu, glavnem mestu Bosne in Hercegovine. Tematiko osvetli z družbenopolitične perspektive in okoljska vprašanja umešča v sodobno, povojno družbo. Dotakne se zgodovinske dimenzije in poudarja težavno politično okolje daytonske ureditve. Ljudje so pri soočanju z onesnaženim zrakom v veliki meri prepuščeni sami sebi. Okoljski aktivizem je odziv na neaktivnost oblasti in kritika politične situacije. Članek omenja tudi sodobne načine drugačenja Balkana in vpliv, ki ga ima na stanje okolja vpetost v mednarodne odnose moči.

Ključne besede: onesnaženost zraka, strategije soočanja, okoljski aktivizem, povojna transformacija, drugačenje Balkana

Abstract: The paper focuses on the strategies for dealing with air pollution in Sarajevo, the capital city of Bosnia and Herzegovina. It approaches the topic from a socio-political perspective and places it within the context of a modern, post-war society. It examines the historical dimension and highlights the difficult political reality of the Dayton arrangement. The citizens have to deal with the issues of pollution by themselves. Environmental activism is a response to the authorities' inactivity and a critique of the political situation. The analysis of the current processes of balkanisation shows the impact that the involvement in international power relations has on the state of the environment.

Keywords: air pollution, coping strategies, environmental activism, post-war transformation, othering of the Balkans

Uvod

Sarajevski zrak je – vsaj v hladnejšem delu leta – med najbolj onesnaženimi v Evropi, po nekaterih podatkih celo na svetu (Spletni vir 3). Onesnaženost zraka je že desetletja posledica neugodne kombinacije okoljskih danosti in človekovih dejavnosti. Reševanja te pereče težave so se oblasti v preteklosti že lotile. Pomembni so bili zlasti ukrepi, ki so se začeli konec 60. let prejšnjega stoletja in so kulminirali z velikim mednarodno podprtim projektom okoljske prenove v začetku 80. let, tik pred izvedbo zimskih olimpijskih iger leta 1984. Ker so bile v mesto uprte oči svetovne javnosti, se je to (pa tudi celotna država) trudilo prikazati se v najboljši luči (Ličina Ramić 2017). Vojna v 90. letih je tovrstna prizadevanja začasno ustavila in uničila nekaj že zgrajene infrastrukture, ki naj bi v mestu omogočila kvalitetnejše bivanje. Zdi se, da se Sarajevo zdaj sooča z enakimi okoljskimi problemi kot pred desetletji. Mesto se v zimskih mesecih še vedno – ali celo bolj – duši v smogu in megli.

Kljub pomembnosti vpliva ekoloških vprašanj na kvaliteto življenja v povojni družbi se te teme redko pojavljajo v mednarodni javnosti. Bosna in Hercegovina¹ je največkrat predstavljena kot problematična država, politični in tudi znanstveni diskurz pa se osredotočata zlasti na od-

nose med bosansko-hercegovskimi narodi in povojno rekonstrukcijo ali spravo (Bartulović 2012; Bădescu 2014; Jansen 2015; Dorondel 2016; Kurtović 2020). Tudi uradne politike rekonstrukcije in ukvarjanja s povojnim (in podaytonskim) stanjem so v veliki meri usmerjene v soočanje s preteklostjo, namesto da bi spodbujale razmislek o viziji prihodnosti (Bădescu 2014; 2015). Tematike, ki jim je antropološko pisanje o BiH namenilo največ pozornosti, često poudarjajo oziroma vzpostavljajo razlike med ljudmi glede na njihovo narodno pripadnost. Ob obravnavi kolektivnih čustev neredko omenjajo skupinsko »averzijo« do uradne politike, ko ljudje postanejo žrtve konfliktne preteklosti in ne dejavni akterji družbenih sprememb (Bartulović 2013: 216).

K pisanju pričujočega članka naju je pritegnil manko pozornosti, namenjene temam, ki združujejo in poudarjajo skupne probleme vseh prebivalcev BiH in so usmerjene v prihodnost, ter nezanimanje za pomembna oziroma pereča okoljska vprašanja.² Piševa o okoljskem aktivizmu in načinih soočanja z naraščajočo onesnaženostjo okolja. Osebe in samonikle strategije soočanja z onesnaženim zrakom osvetljujeva z antropološkega in etnološkega stališča. Zanimalo naju je, na kakšne načine si skušajo ljudje v Sara-

2 Članek je nastal na podlagi raziskovalne naloge pri vajah iz Etnologije Balkana (študijsko leto 2019/2020) pod mentorstvom doc. dr. Alenke Bartulović.

1 V nadaljevanju BiH.

* Lea Anclin, dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, magistrska študentka etnologije in kulturne antropologije, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; anclinlea@gmail.com.

** Maruša Kosi, dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, magistrska študentka programa KREOL, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; fp6.marusa.kosi@gmail.com.

jevu sami olajšati vsakdanje življenje, kako onesnaženost zraka doživljajo in kako se z njo spoprijemajo.

S sogovornicami in sogovorniki iz Sarajeva smo izvedle³ šest daljših polstrukturiranih intervjujev. Trije med njimi so vključeni v aktivistično delovanje in javno diskutirajo o obravnavani problematiki. Pogovarjale smo se s predsednikom nevladne okoljske organizacije Eko akcija Anesom Podićem, z administratorjem in enim izmed ustanoviteljev Facebook skupine »Građani Sarajeva za čist zrak«⁴ Vladimirjem Marićem in s predsednico Združenja pacientov z alergijami, astmo in atopijskim dermatitisom Vildano Begić Mujkić. Drugi trije sogovorniki,⁵ Boris, Emin in Haris, se ne ukvarjajo z okoljskim aktivizmom, z nami pa so spregovorili o svojem osebnem doživljanju onesnaženega zraka. Terensko delo smo izvajale med 5. in 27. majem 2020. Zaradi epidemije koronavirusa smo intervjuje s pomočjo spletnih orodij in aplikacij za (video)konferenčne klice opravile na daljavo.⁶ Osredotočile smo se na Sarajevo kot na prestolnico BiH, ki je ob drugih večjih bosansko-hercegovskih mestih eno najbolj onesnaženih, zanimivo pa je tudi zaradi vztrajanja omenjene problematike in (ne)ukvarjanja z njo.

V raziskavi se nisva mogli izogniti niti omembi vzrokov in posledic onesnaženosti niti njenim širšim družbenopolitičnim okoliščinam. Brez omenjenega konteksta izkušenj življenja v onesnaženem okolju ni mogoče dobro razumeti (Auyero in Swistun v Little 2012: 448). Škodljivi okoljski vplivi so pogosto neposredna nevarnost za zdravje prebivalcev in prebivalcev ogroženih krajev, zato lahko trdimo, da je njihova percepcija tako čutna kot čustvena (Mitman idr. v Little 2012: 432). Nekaj obrisov tovrstnih doživljanj okoljskih problemov predstavlja tudi v članku, predvsem pa opozarja na pomen raziskovanja okoljskih tem tudi v kontekstu Jugovzhodne Evrope.

Raziskovanje okoljske problematike v antropologiji

V zadnjih letih se v antropologiji vedno več govori o okoljskih problemih (Ayer 2007; Gamlin 2016; John 2017; Eriksen 2018; Jovanović 2018). Živimo v svetu, ki mu preti globalno segrevanje in v katerem smo priča okoljskim katastrofam. Te so posledica tako moči narave kot delovanja človeka. Antropocena doba (doba človekove dominacije) (Dorondel 2016: 17) nove izzive prinaša tudi antropologinjam in antropologom. Zaradi svojega razume-

vanja delovanja družbe in človekove kulturne adaptacije na spremembe lahko k raziskovanju odnosa med človekom in naravo prav mi veliko doprinesemo (gl. Descola 1996). Pričujoči članek tako sledi t. i. »okoljski moralici« (Kottack v Dorondel 2016: 16), ki jo antropolog Štefan Dorondel (2016: 17) razlaga kot »dolžnost, da se opredelimo, ko se zgodi krivica, in s svojim znanjem javno podpremo žrtve nepravilnih politik ter tako pomagamo pri oblikovanju dobrih praks«.

Onesnaženost zraka ni bila v ospredju raziskav slovenskih antropologin in antropologov, kar pa ne pomeni, da so bili okoljski problemi v celoti spregledani. Nekateri avtorji so se posvečali bolj splošnim temam ekološke antropologije, denimo sladkornim zadrugam (Simonič 2013) in premisleku o varovanih območjih narave (Kozorog 2015). Precej pozornosti so namenjali ravnanju z odpadki (Gregorič Bon 2007; Bajuk Senčar 2020; Podjed in Polajnar Horvat 2020), trajnostni mobilnosti (Bajuk Senčar 2017) in politikam varovanja okolja (Poljak Istenič 2018; Kozina, Poljak Istenič in Komac 2019).⁷

Antropološke raziskave, ki obravnavajo vsakdanje življenje v onesnaženem okolju, se pogosto osredotočajo na mesta ali kraje, ki gospodarsko temeljijo na industriji in kjer je le-ta glavni vir onesnaženja (Jovanović 2018). Pogosto obravnavajo ljudi, ki se morajo za preživetje prilagajati zdravju škodljivemu življenjskemu ali delovnemu okolju (Gamlin 2016). Nekatere se osredotočajo na negativne okoljske vplive multinacionalnih ali drugih močnih zasebnih korporacij, ki pogosto izkoriščajo pomanjkljivo okoljevarstveno zakonodajo gospodarsko in politično šibkejših držav (Ayer 2007). Industrijski izpusti niso glavni onesnaževalci sarajevskega zraka, zato je tudi percepcija onesnaženosti v najini študiji primera precej bolj negativna kot v drugih (postjugoslovanskih) okoljih. Sarajevo je namreč v času vojne in divje privatizacije izgubilo veliko število tovarn, nastalih v času socializma.

V srbskem mestu Bor, za katerega je značilna monostrukturna ekonomija, temelječa na RTB Bor, ki je daleč največji onesnaževalec zraka, dim, ki se vali iz dimnikov topilnice bakra, ni le zdravstvena grožnja, temveč predstavlja tudi upanje na boljšo prihodnost in finančno obilje (Jovanović 2018). Ljudje pogosto posvojijo fatalističen pogled na svet, ko so se z uničevanjem naravnega okolja prisiljeni soočiti zaradi ekonomskih ciljev, kar vpliva tudi na drugačno doživljanje onesnaženosti (Pálsson 1996: 69). Menijo, da je to cena, ki jo je treba plačati za nemoten gospodarski razvoj in materialno blaginjo (Pálsson 1996: 69). Po najinih ugotovitvah to za Sarajevo ne velja. Zdi se, da najine sogovornice in sogovorniki v onesnaženosti in onesnaževanju ne vidijo prav nič dobrega. Onesnažen zrak

3 Terensko delo sva izvedli s kolegico študentko Evo Žgajner, zato pri njegovem opisu uporabljava množino.

4 V nadaljevanju uporabljava slovenski prevod imena skupine: »Meščani Sarajeva za čisti zrak«.

5 Te v članku navajava zgolj z imenom.

6 Zavedava se, da bi bilo raziskavo dobro dopolniti tudi z obiskom Sarajeva, ki bi omogočil spremljanje dogajanja na terenu, opazovanje z udeležbo ter tudi čutno doživljanje okolja. Tega zaradi epidemije žal nisva mogli izvesti.

7 Nabor del slovenskih avtoric in avtorjev, ki so se ukvarjali z okoljskimi temami, je precej obsežnejši; dolžina članka ne dovoljuje njihove poglobljene obravnave.

je po njihovem mnenju le eden izmed mnogih (razvojnih) problemov, s katerimi se sooča država, hkrati pa je vpet v številne druge politične, družbene in strukturne dejavnike in je od njih odvisen.

Povojna transformacija Sarajeva

Za razumevanje strategij soočanja z onesnaženim zrakom je nujno poznavanje njihove umestitve v širši družbenopolitični in zgodovinski kontekst. Nesporno je na življenja prebivalcev in prebivalcev Sarajeva v 90. letih močno vplivala vojna, po njej pa sta tako mesto kot bosansko-hercegovaška družba doživela številne transformacije. V uradnem (mednarodno) političnem diskurzu in antropoloških raziskavah je bilo veliko pozornosti namenjene ideji sprave, zlasti med narodi v BiH (Bošnjaki, Hrvati in Srbi), pa tudi spravi med bolečo preteklostjo in vizijami prihodnosti. Diskurz sprave se povezuje z idejo sprijaznjenja in pomiritve s preteklostjo, kar pa pogosto implicira boleče (in problematično) podoživljanje travmatičnih izkušenj. Želja po (vrnitvi nekdanje) »normalnosti« je obenem usmerjena v sedanost in v gradnjo vizije prihodnosti. V to perspektivo se uvrščata tudi ukvarjanje z ekološkimi temami in reševanje okoljske problematike, ki ostajata na robu političnega zanimanja.

Vojna v BiH, ki je trajala dobra tri leta (april 1992–december 1995), je bila specifična po tem, da so bili v njej udeleženi domači in tuji akterji. Mednarodna skupnost je v njej s svojimi (ne)intervencijami igrala ključno vlogo, ki jo na različne načine nadaljuje še četrto stoletje po koncu vojne. Ta se je s podpisom daytonskega mirovnega sporazuma končala 14. decembra 1995. V skladu z njim je bila BiH razdeljena na dve entiteti, Federacijo Bosne in Hercegovine ter Republiko Srpsko in distrikt Brčko. Federacijo sestavljajo kantoni, ki se delijo na občine, v Republici Srpski pa ni vmesne enote med entiteto in občino (torej kantona). Po vojni se je glavno mesto tako rekoč razdelilo na dva dela oziroma na »dve Sarajevi«; eden je pripadel Federaciji Bosne in Hercegovine, drugi pa Republici Srpski (Bădescu 2014; 2015). Tako Sarajevo kot Vzhodno Sarajevo sta razdeljena na številne manjše občine. Nekatere državne institucije obstajajo na ravni entitete, druge na ravni države. Ustvarjena je bila tudi funkcija »visokega predstavnika«, ki nadzoruje upoštevanje določil daytonskega sporazuma (Bădescu 2015: 43). Alenka Bartulović (2012: 129) opozarja na problematičnost sporazuma, ki ni zares omogočil nastanka nove stabilne države in je še dodatno prispeval k njeni delitvi, ob tem pa je »legitimiziral politiko etničnega čiščenja«. »Podaytonska« politična organizacija BiH je vplivala tudi na ideje o rekonstrukciji in vizijo prihodnosti (Bartulović 2012: 130). Prebivalke in prebivalci Sarajeva so si želeli premika iz ukvarjanja s preteklostjo proti oblikovanju vizije prihodnosti. Kot je ugotovil antropolog Stef Jansen, so si njegovi sogovorniki želeli »normalnega življenja – ničesar več in predvsem ničesar manj od tega«

(Jansen 2015: 1). Ideja o normalnosti se pogosto povezuje z življenjskimi razmerami v predvojnem obdobju in ni vsebinsko enotna, je pa kljub pogledu v nekdanjo Jugoslavijo v veliki meri usmerjena v prihodnost.

Povojne transformacije Sarajeva so se odražale tako na fizični (urbanizem, mestne politike) kot na ideološki in miselni ravni. Prizadevanja za »normalno« življenje ovirata predvsem neurejenost in nefunkcionalnost delovanja države kot značilnosti povojne stvarnosti (Bartulović 2012: 130). Uspeh državnih oblasti se lahko meri prav v skrbi za dobrobit državljanov in državljank in v omogočanju svetleše prihodnosti (Kurtović 2020: 2). S tem lahko podkrepimo tezo, da podaytonska organizacija BiH hromi prizadevanja prebivalcev in prebivalcev za boljši vsakdan, usmerjen v urejeno in varno bodočnost. Načini (ne)soočanja s krizo, tudi s krizo onesnaženosti, povedo veliko o razmerjih moči v družbi (Dorondel 2016: 15). Onesnaženost sarajevskega zraka odseva politično nezrelost podaytonske države. Neustrezni načini reševanja omenjene problematike oziroma njihovo pomanjkanje povzročajo občutke tesnobe, frustracije, dvoma in nezaupanja v uradno politiko, »neprijetne epizode v vsakdanjem življenju [...] pa so pogosto povod za kritiko celotnega družbenega sistema« (Bartulović 2013: 192). Prebivalke in prebivalci Sarajeva se morajo znajti sami, kakor znajo in zmorejo. V nasprotju s socialistično preteklostjo, ko naj bi državljani zaupali v državo, so danes strategije soočanja z onesnaženostjo individualizirani boji z globalnim problemom.

Doživljanje onesnaženosti zraka in njegova zgodovina

Sogovornice in sogovorniki priznavajo, da je onesnaženost Sarajeva zgodovinska stalnica. Vildana pojasnjuje, da »Sarajevčani niso nevajeni smoga. [...] Sarajevo je poznano še iz bivše Jugoslavije po smogu in po megli«. Zaradi svoje onesnaženosti je mesto v preteklosti dobilo vzdevke, kot so »balkanski London«, »Karakazan« in »najbolj onesnaženo mesto Evrope« (Ličina Ramić 2017: 123). Medtem ko nekatere prebivalke in prebivalci poudarjajo predvsem hudo poslabšanje zraka med postsocialistično tranzicijo, se drugi spominjajo tudi težav v preteklosti. Posledično nekateri onesnažen zrak dojemajo kot nekaj normalnega in se z njim niti ne obremenjujejo, kljub temu pa morajo zlasti pozimi, ko je onesnaženost najhujša, temu prilagoditi svoje vsakdanje prakse.

Ko se je v večini držav Zahodne Evrope, ki so se začele hitro industrijsko razvijati že v drugi polovici 19. stoletja ali vsaj v začetku 20. stoletja, v desetletjih po drugi svetovni vojni začelo opozarjati na okoljske težave, se je pospešena industrializacija v Jugoslaviji šele dobro začela (Ličina Ramić 2017: 116). Zaradi ideološkega poudarka na industrializaciji in napredku SFR Jugoslavije, ki se je kazal tudi v specifičnem odnosu med tehnologijo in državnimi institucijami, je bilo morda v preteklosti lažje to-

lerirati neugodno stanje ozračja (Jancar-Webster v Ličina Ramić 2017: 116; prim. Jovanović 2018). Mestne oblasti namreč kljub obstoječi (četudi pomanjkljivi) okoljski zakonodaji pogosto niso izvajale inšpekcijskega nadzora in kaznovale kršiteljev, saj bi sankcije ustavile produkcijski proces (Ličina Ramić 2017: 119). Včasih je prihajalo do konflikta interesov med cilji občinske politike in predstavniki industrije, ki so bili nosilci gospodarskega razvoja (Ličina Ramić 2017: 131). To ilustrira izjava predstavnika sarajevskega FAMOS-a,⁸ ki je v pogajanjih z mestnimi oblastmi o širitvi proizvodnje na območje varovane pitne vode izjavil: »Interes mesta ni samo voda, temveč tudi industrija« (v Ličina Ramić 2017: 131).

Prvi zakoni o zaščiti okolja so bili v Jugoslaviji na državni ravni sprejeti že sredi 60. let 20. stoletja, a med njimi ni bilo specifičnih uredb o zaščiti zraka (Ličina Ramić 2017: 118–119). Zaradi sistema samoupravljanja, ki je odločevalsko moč v veliki meri prenesel na republike, je bilo izvajanje omenjenih zakonov zapleteno. Pristojnosti zanje so bile nejasno razdeljene med državne, federativne in lokalne (občinske) oblasti. V tovrstni ureditvi sredstva za implementacijo okoljskih predpisov niso bila vnaprej zagotovljena, kar je poglobljalo neenakost med mesti, pokrajinami in konstitutivnimi republikami.

Kvaliteto sarajevskega zraka so prvič merili že leta 1957, sistemsko pa so meritve začeli izvajati šele leta 1966 (Ličina Ramić 2017: 123). Dve leti pozneje je mesto gostilo Stalno konferenco jugoslovanskih mest, na kateri se je razpravljalo tudi o problematiki onesnaženega zraka. Še istega leta je bila ustanovljena Komisija za čistočo zraka. Leta 1972 je Mestni svet sprejel Odlok o zaščiti mestnega zraka, ki je predvideval zmanjšanje izpustov žvepovega dioksida (SO₂) (Ličina Ramić 2017: 123). Leto pozneje je bilo v Sarajevu osnovano Jugoslovansko društvo za čistočo zraka, ki se je čez desetletje preoblikovalo v Zvezo društev za čistočo zraka Jugoslavije (Ličina Ramić 2017: 120). Konec 70. let je mesto s predstavniki washingtonske Mednarodne banke za obnovo in razvoj sklenilo dogovor o financiranju ambicioznega Projekta zaščite človekovega okolja, ki je med drugim predvideval gradnjo plinovoda na relaciji Batajnica–Zvornik (Ličina Ramić 2017: 135–136). Vojska v 90. letih je razvoj mestnih politik začasno ustavila. Sarajevo se je znova znašlo na isti točki, kot je bilo konec 60. let.

Razumevanje vzrokov za onesnaženost zraka je bilo v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja podobno današnjemu. Kot problematične so navajali kurilnice in ognjišča na trda goriva, porast števila osebnih in drugih vozil in s tem količine izpušnih plinov (Ličina Ramić 2017: 122, 126). Tudi ukrepi, ki jih je za boj proti onesnaženosti predlagala sarajevska Komisija za čistočo zraka, ustanovljena leta 1968, so bili podobni tem, ki jih tako sogovornice in sogovorniki kot tudi strokovnjakinje in strokovnjaki navajajo še danes.

Mednje so sodili »omejevanje emisij iz malih in srednjih kurišč, poostrene kazni ob neupoštevanju ukrepov, uporaba okolju prijaznejših goriv, izključevanje vozil z visokimi izpusti škodljivih plinov iz prometa ter večanje števila zelenih površin« (Ličina Ramić 2017: 123, 139).

Danes se večina prebivalcev in prebivalcev Sarajeva strinja, da je zrak onesnažen in da vpliva na kvaliteto življenja. Mnogi med njimi se zavedajo nujnosti sprememb, onesnaženost pa kljub temu doživljajo na različne načine. Zaradi ogrevanja hiš in stanovanj (čeprav to ni edini vir onesnaževanja) pozimi mesto obdajata smog in megla. Marsikdo omenja, da se v najhujših dneh spremenita tudi vonj zraka in njegova barva. Dejavnike onesnaženosti uvrščajo v dve skupini. V prvi so okoljske danosti, kot so geografska lega, relief in podnebje, na katere ljudje nimajo vpliva. Sarajevo namreč leži v kotlini, ki jo obkrožajo planine. Prevetrenost je zlasti v zimskih mesecih slaba, zato takrat pride do toplotnega obrata oziroma inverzije. Ustvarjata se megla in smog, ki ju veter ne razpiha, saj ga v zimskih mesecih praktično ni. V drugo skupino sodijo s človekovim delovanjem povezani viri onesnaževanja – kurjava, izpušni plini vozil in neurejena gradnja (Bădescu 2015: 41). V Sarajevu je velik delež gospodinjstev brez centralne kurjave in se tako ogreva s pečmi na drva. Kot poudarja predsednik nevladne organizacije Eko akcija, Anes Podić, imajo te pogosto zelo slab izkoristek, pri čemer se v zrak sproščajo škodljivi plini in saje. Spet drugi kurijo na oglje. Po mnenju sogovornic in sogovornikov so problematična tudi odprta ognjišča restavracij s hitro prehrano v mestnem središču (npr. ognjišča *burekdžinic* in *čevabdžinic*). Velik delež izpustov škodljivih plinov in lebdečih delcev prispeva tudi promet. Po podatkih predsednika nevladne organizacije Eko akcija »ima Sarajevo nekaj več kot 150.000 registriranih avtomobilov, dnevno pa se jih pripelje še okoli 30.000«. Dodatno težavo predstavljajo starejša vozila s previsokimi izpusti ogljikovih delcev.

Onesnaženi zrak ogroža zdravje vseh prebivalcev, še najbolj pa tistih z zdravstvenimi težavami. Predsednik Eko akcije ugotavlja, da se ljudje brez zdravstvenih težav premalo zavedajo vpliva onesnaženega zraka na zdravje, saj se posledice ne pojavijo hipoma. Sogovornica Vildana Begić Mujkić, predsednica Združenja pacientov z alergijami, astmo in atopijskim dermatitisom, poroča o zelo močnih reakcijah bolnic in bolnikov na vdihavanje onesnaženih delcev v poudarja hudo nevarnost onesnaženega zraka zanje: »Vsekakor vemo, da so vsi, ki imajo probleme z dihalnimi potmi in alergijami, zagotovo najranljivejša skupina«. V poročilu Svetovne Banke iz leta 2019 (Spletni vir 7) zasledimo podatek, da letno v BiH zaradi obolenj, ki so posledica onesnaženega zraka, približno 3300 oseb umre prezgodnje smrti.⁹ Izpostavljenost trdnim delcem PM_{2.5} je zdravju še zlasti nevarna. Ti delci so tako majhni, da skozi

8 Tovarna motorjev Sarajevo oziroma FABrika MOtorja Sarajevo.

9 To predstavlja devet odstotkov vseh smrti na leto v BiH (Spletni vir 7).

pljuča vstopijo v krvni obtok in lahko povzročijo boleznih dihal ter srca in ožilja oz. vplivajo nanje (Spletni vir 7).

Osebnostne strategije za soočanje z onesnaženostjo zraka

Prebivalke in prebivalci Sarajeva onesnažen zrak načeloma doživljajo kot problem, vendar so v soočanju z njim aktivni na različne načine. V pričujočem poglavju predstavljamo najpogostejše osebne strategije za soočanje z onesnaženim zrakom, med katerimi so uporaba zaščitnih mask, prečiščevalci zraka, zapiranje v notranje prostore, izleti na okoliške planine ali celo selitev.

Uporaba zaščitnih mask je v Sarajevu pogosta praksa že približno tri leta, v zadnjih dveh letih pa jih je mogoče kupiti skoraj povsod, nama je povedal Vladimir Marić, administrator Facebook skupine »Meščani Sarajeva za čisti zrak«. Sogovornice in sogovorniki pravijo, da jih ljudje nosijo le ob največji onesnaženosti. Zaščitne maske so nosili že pred epidemijo covid-19, res pa je, da se te maske razlikujejo od mask, ki ščitijo pred virusom – praviloma imajo filtre. *»Zdaj vsi nosijo maske, mi pa smo nosili maske že pred covidom,«* je poudaril sogovornik Emin. Kot pravi Vladimir, so alternativa maskam robčki (nekateri uporabljajo vlažne ali namočene v vodo) ali šali. Ti niso enako učinkoviti kot maske s filtri, a včasih ljudje nimajo druge izbire. Sogovornice in sogovorniki omenjajo tudi prečiščevalce zraka, ki jih je prejšnjo zimo kupilo več tisoč domov. Za njihov nakup so se že pred leti odločile tudi nekatere tuje ambasade in mednarodne šole. Čeprav prečiščevalci zraka niso vsem finančno dostopni, postajajo nekakšna obvezna oprema sarajevskih gospodinjev. Tisti, ki si jih ne morejo privoščiti, so prisiljeni v zapiranje prostorov, kar po nekaj dneh postane izredno neprijetno, je omenil Anes Podić. Emin je Sarajevo v obdobjih hude onesnaženosti opisal kot *»mesto duhov«*. Marsikdo ostane v hiši in upa, da je to dovolj. *»Vsak je prepuščen sebi, da si nakupi zaščitno opremo, do katere lahko pride. V kolikor nimate maske, ostanite v zaprtem prostoru. [...] Morala [bi] obstajati vsaj neka mikro merila, ki bi pomagala najšibkejšim.«*

Anes je razložil, da tudi maska in prečiščevalac zraka vseeno ne zadostujeta. *»Še vedno bežimo iz mesta, kadar lahko. Imamo hišico, ki je izven cone onesnaženosti. Tam smo med vikendom. Ko stanujete v mestu, kjer je zrak onesnažen, je v roku nekaj ur v vašem domu prav tako onesnaženo.«* Haris je povedal, da tudi meteorologi in zdravniki v obdobjih večje onesnaženosti odsvetujejo gibanje po kotlini Miljacke, od Baščaršije do Ilidže. *»Med vikendom so kolone vozil proti planinam, proti Trebeviću, Bjelašnici, Igmanu. Ugotovil sem, da so včasih kolone tako dolge, da, če želim priti, denimo, na Trebević, potrebujem uro ali uro in pol več, kot sem sprva načrtoval,«* je še dodal Haris. Med tednom ljudje večinoma hodijo le v službo in po nujnih opravkih, konec tedna pa, če le lahko, preživijo v pla-

ninah, ki obdajajo Sarajevo. *»Obstajajo prakse, da v času teh res ekstremnih epizod onesnaženosti že tretji ali četrti dan ljudje večino dneva preživljajo izven mesta. To je način, ki ga uporabljajo tisti, ki si ga lahko privoščijo. Jaz na primer odidem v Mostar ali Beograd,«* je potrdil Vladimir. Onesnaženi zrak torej vpliva tudi na dnevne migracije, te pa, paradoksalno, večajo onesnaženost. Med drugim slaba kakovost zraka prispeva k izseljevanju iz BiH, ki je tudi sicer država množične emigracije (gl. Kurtović 2020). Tako je ena izmed možnih strategij soočanja z onesnaženim zrakom tudi selitev, in sicer iz države ali pa v drug kraj. Predsednik Eko akcije je povedal, da se je neki novinar v Mostar preselil prav iz tega razloga. Podobno je navedla sogovornica Vildana: *»Moj kolega. [...] Odšel je v Berlin. Ima dva otroka, ki imata astmo, in se je preselil izključno zaradi tega.«*

V teh primerih govorimo o okoljskih oziroma ekoloških migracijah. Sam pojem – četudi je v debatah o podnebnih spremembah prisoten že več desetletij – mednarodno pravo še vedno nejasno definira. Po definiciji iz leta 1985 so ekološki/okoljski begunci *»začasno ali za stalno prisiljeni zapustiti svoj kraj bivanja zaradi hujšega okoljskega problema, katerega vzrok sta naravna nesreča ali človekovo delovanje, ki sta ogrozila njihove življenjske razmere oziroma preživetje«* (El Hinnawi v Gonin in Lassailly-Jacob 2002: 4). V omenjenem diskurzu so vzroki za nesreče ali nevzdržno stanje okolja, ki povzročijo okoljske migracije, pogosto povezani s konceptom podnebnih sprememb in redkeje s človekovim delovanjem, ki ima negativne posledice za naravo in povzroča njeno degradacijo. Odločitev za selitev ali beg lahko spodbudijo tudi škodljive in neustrezne politike ravnanja z okoljem ter nesreče v industriji (El Hinnawi v Gonin in Lassailly-Jacob 2002: 4). Podobne procese zasledimo tudi v Sarajevu in drugih bosansko-hercegovskih mestih, toda razlogi za izseljevanje so tu kompleksnejši. Avtorji, ki se ukvarjajo z ekološkimi migracijami, pojasnjujejo, da tovrsten odziv po navadi spodbudijo še drugi razlogi (Veron in Golaz 2015; Mohammadi Dehcheshmeh in Ghaedi 2020). Ljudje se iz Sarajeva ne izseljujejo (zgolj) zaradi onesnaženega zraka, saj večina za selitev navaja več kot en razlog. Larisa Kurtović omenja *»skorumpirane politične oblasti, povečan gospodarski upad in na videz nemogočo ponovno vzpostavitev običajnih življenjskih poti«* (2020: 1). Ob selitvah iz BiH se po navadi ne razmišlja o okoljskih problemih kot o legitimnem razlogu zanje, dejstvo pa je, da je lahko onesnaženost zraka kaplja čez rob, ki marsikoga spodbudi k odhodu.

Onesnaženi zrak med drugim vpliva tudi na še večjo družbeno diferenciacijo (Dorondel 2016: 14). Ta se krepi na podlagi strategij, ki si jih ljudje lahko dovolijo oziroma privoščijo. Dostopnost in izvedljivost različnih strategij za soočanje z onesnaženostjo tako nista odvisni le od posameznikove ali posameznikove volje, temveč nanju vplivajo

tudi drugi dejavniki, kot je na primer materialni status (Givens in Jorgenson 2013; Kurtović 2020). Kdor ima boljše ekonomske in posledično življenjske pogoje, je manj izpostavljen tveganju življenja v mestu z onesnaženim zrakom. Večina sogovornic in sogovornikov je pri analizi vzrokov za onesnaženost poudarila, da si mnogi ljudje ne morejo privoščiti okolju prijaznejšega načina življenja in se zaščititi pred onesnaženim zrakom. Bi bilo v primeru, da bi bili odločevalci in ljudje z večjo družbeno močjo enako izpostavljeni tveganju kot tisti, ki se ne morejo obvarovati v tolikšni meri kot oni, sprejetih več ukrepov za zaščito pred onesnaženim zrakom? Prav tovrstna vprašanja spodbujajo posameznice in posameznike, da se aktivneje angažirajo v boju za čistejšo okolje.

Sarajevski okoljski aktivizem

»Razlog za aktivizem ni, da nam bo veliko bolje, temveč da nam ne bo slabše.« (Anes Podić, Eko akcija, intervju)

Okoljske aktivistične skupine pogosto igrajo ključno vlogo pri ozaveščanju javnosti o okoljski problematiki, njihovo delovanje pa je pomembno tudi pri spreminjanju okoljske zakonodaje (Baukloh in Roose 2002: 91, 98). Nujnost tovrstnih sprememb temelji na ideji, da je stanje okolja alarmantno ter da je premike pri ravnanju z naravo mogoče doseči le z delovanjem posameznikov in celotne družbe (Baukloh in Roose 2002: 91).

Zavest o onesnaženosti sarajevskega zraka se je začela krepiti v 60. in še zlasti v 70. letih 20. stoletja. Že takrat so v Sarajevu organizirali projekcije filmov z ekološko tematiko, zavedanje o problematiki pa je prodrlo tudi v sfero popularne kulture. Nadvse povedno je tudi dejstvo, da je bila leta 1975 ustanovljena glasbena skupina z imenom *Čisti zrak* (Ličina Ramić 2017: 134). Z intenzivnim onesnaževanjem mesta pa se v sodobnosti širi tudi aktivistično delovanje. Danes v BiH delujejo različne aktivistične skupine, ki informirajo o onesnaženosti in delujejo v smeri izboljšanja stanja okolja.¹⁰ Eko akcija je nevladna organizacija, ki se ukvarja z reševanjem perečih okoljskih težav na državni in lokalni ravni (Spletni vir 2). Njihov aktivizem je usmerjen zlasti v problematike, povezane s kakovostjo zraka, pitno vodo in gradnjo malih hidroelektrarn. Organizirajo proteste, udeležujejo se novinarskih konferenc, dajejo izjave za medije in urejajo spletno stran, na kateri lahko zainteresirana javnost najde podatke o stanju okolja ter predloge za soočanje z onesnaženim zrakom, v ta namen pa so razvili tudi mobilno aplikacijo »Kvalitete zraka u BiH«¹¹ (Spletni vir 8). Še zlasti je pomemben indeks kvalitete zraka. Kot je v intervjuju povedal predsed-

nik Eko akcije, Anes Podić, meritve opravijo ročno in jih dvakrat dnevno objavljajo na svoji spletni strani. Pred dobrim letom je na Facebooku nastala tudi skupina »Meščani Sarajeva za čisti zrak« (Spletni vir 6). Cilj skupine je po besedah Vladimirja Marića, enega izmed njenih ustanoviteljev in administratorja, *»da smo zbrani na enem mestu in da morda v nekem trenutku, ko bodo primerni pogoji za to, pripravimo določene predloge, morda neko peticijo, in pošljemo to zadolženim ministrstvom, da se nekaj ukrene v zvezi s tem vprašanjem«*. Člani si izmenjujejo informacije in nasvete o spopadanju z vsakdanjim življenjem v onesnaženem mestu, predlagajo pa tudi različne sistemske rešitve. Vladimir meni, da imajo sredstva množičnega obveščanja in aktivistične organizacije veliko vlogo pri odločanju za strategije soočanja z onesnaženim zrakom. Z rednim širjenjem informacij o okoljskih težavah in s poudarjanjem nujnih tem vplivajo na medijsko in politično agendo (Baukloh in Roose 2002: 91).

Omenjeni skupini se bojujeta proti neaktivnosti mestnih, kantonalnih in državnih oblasti. V določeni meri nasprotujeta multinacionalnim in korporativnim interesom, zlasti kadar so ti povezani z mestnimi/državnimi institucijami. Ne prizadevata si le za dosledno upoštevanje obstoječe okoljske zakonodaje, temveč tudi za njeno izboljšanje (prim. Cable in Benson 1993). Aktivistične organizacije pogosto izbirajo načine za neformalno sankcioniranje pristojnih organov, ki po njihovem mnenju ne izpolnjujejo svojih zavez v boju proti okoljskim problemom (Cable in Benson 1993: 471). V Sarajevu ob tem poudarjajo zlasti pasivnost in pomanjkanje volje za reševanje skupnih težav, ki ju zaznavajo pri lokalnih, kantonalnih, entitetnih in tudi državnih oblasteh. Prebivalcem in prebivalcem Sarajeva se pogosto dozdeva, da so izključeni iz mestnih iniciativ in politik (Bădescu 2014: 21). Da bi opozorili na svoje zahteve, nekateri protestirajo, drugi pa se počutijo nemočne.

Samonikle iniciative in strategije so po eni strani odraz volje prebivalcev in izraz njihovega občutka odgovornosti za skupnost, po drugi strani pa kažejo na nujnost, da se ljudje urejanja perečih težav lotijo sami, saj jih tisti, ki so zanje dejansko odgovorni in držijo v rokah vzvode družbene in politične moči, preprosto ignorirajo. Sogovornice in sogovorniki v splošnem niso zadovoljni z ukrepi oblasti. Menijo, da jim je ljubše ustvarjati občutek, da nekaj počnejo, kot da bi dejansko karkoli spremenile. Nastanek nevladnih okoljskih organizacij je pogosto odziv na nezadostnost ukrepov pristojnih oblasti oziroma opozarja na njihovo neaktivnost (Cable in Benson 1993: 465), kar je v bosansko-hercegovski povojni družbi še zlasti očitno. Aktivistke in aktivisti često kritično vrednotijo predlagane rešitve in preizprašujejo »integriteto in motive« uradne politike (Cable in Benson 1993: 465). Kritični pa so tudi do svojih sodržavljank in sodržavljanov, saj se ti pogosto zaradi reševanja drugih eksistenčnih težav v boju za okolje in čistejši zrak ne aktivirajo. Sogovornice in sogo-

¹⁰ Tovrstnih nevladnih in aktivističnih organizacij je več, sami navajava le Eko akcijo, ki je najaktivnejša in med prebivalci najbolj znana ter se izključno in primarno ukvarja s problematiko onesnaženega okolja.

¹¹ V slovenskem prevodu: »Kvalitete zraka v BiH«. Aplikacija je Eko akcija razvila ob podpori Fundacije Heinricha Bölla.

vorniki kot odločilni dejavnik, da bi jim pristojni organi prisluhnili, poudarjajo številčnost. »Oblasti se ne počutijo odgovorne, da kaj naredijo, ker gre le za majhno skupino državljanov, ki vsake toliko kritizira,« pravi Vladimir. Za predsednika Eko akcije, Anesa Podića, je zelo pomemben dejavnik uspešnosti okoljskih iniciativ primeren trenutek, *momentum*, v katerem se opozarja na probleme in se vzbujata zanimanje in podpora javnosti. Zaradi poplave drugih težav, na primer epidemije covid-19, pa se ta trenutek vztrajno odmika.

Okoljski problemi kot kritika politike

Najine sogovornice in sogovornike združuje nasprotovanje uradni državni politiki in s tem ideja o politični dimenziji onesnaženosti zraka. Prav vsi so namreč poudarili, da se oblasti s to temo ne ukvarjajo, oziroma se le, kadar so v to dobesedno prisiljene – v zimskem času, ko je onesnaženost največja. Ker oblasti pogosto niso zmožne izpolniti pričakovanj za izboljšanje osnovnih življenjskih razmer oziroma ustvariti t. i. »normalnega življenja«, prebivalke in prebivalci BiH do njih čutijo zamero (Bartulović 2012: 133, 135). Kljub nenaklonjenemu odnosu do države ta v življenjih ljudi igra pomembno vlogo in obratno: prav njihov kritičen odnos gradi esencionalizirano podobo BiH in opozarja na pričakovanja do države in politike (Bartulović 2013; Jansen 2015).

Čeprav oblasti onesnaženost zraka večino časa ignorirajo, bi pričakovali, da njihova angažiranost vsaj v zimskem času stanje nekoliko omili. Po mnenju najinih sogovornic in sogovornikov se ne zgodi niti to. Nekateri so omenjali, da so v preteklosti politiki organizirali številne urgentne sestanke, novinarske konference in okrogle mize, toda največkrat na pobudo strokovnjakov in posameznih organizacij. Včasih so se v dogajanje vključila tudi tuja veleposlaništva, ki so ponudila donacije za reševanje okoljske stiske. Švedska ambasada naj bi po Vladimirjevih besedah celo ponudila dva milijona evrov za analizo onesnaževalcev, na koncu pa bi pripravili še ukrepe za izboljšanje kakovosti sarajevskega zraka. Vildana je omenila ukrep oblasti, da med največjo onesnaženostjo en dan vozijo samo avtomobili z registrskimi tablicami, ki se končajo s parnimi, naslednji dan pa avtomobili s tablicami, ki se končajo z neparnimi številkami. Ne samo, da to ni primerna rešitev, kaže tudi na to, da so politiki brez dolgoročnih načrtov ali strategij reševanja stanja. Vladimir je prav tako opozoril, da vsako poletje mine brez omembe te problematike ter da zasilno gašenje požara ne prinaša dolgoročnih izboljšav. Predsednik Eko akcije pa je bil izrazito kritičen tudi do »zimskih« političnih ukrepov. Po njegovem mnenju politiki upajo na ugodne vremenske razmere in ne sprejemajo odgovornosti za temeljite spremembe, ki bi izboljšale kvaliteto življenja: »Upajo, da bo zapihal veter in bodo imeli srečo. [...] Če se [politik] eno zimo pripravlja, da bo nekaj naredil, bo morda imel naslednjo zimo srečo,

da bo zapihal veter, tretjo zimo pa se bo skrtil pred mediji in pred javnostjo.¹²«

Dodatno zmedo povzroča nejasna delitev zakonske odgovornosti. Vladimir je pojasnil, da za položaj niso odgovorne mestne ali državne oblasti, temveč pogosto počasne in neučinkovite kantonalne. Sarajevo in nekatere druge občine financirajo ali upravljajo lokalne postaje za opazovanje zraka (Spletni vir 4). Predstavnice in predstavniki nevladnih organizacij opozarjajo, da so informacije o onesnaženosti zraka na uradnih spletnih straneh pristojnih organov težko dostopne in včasih po zelo kratkem času tudi trajno odstranjene (Spletni vir 4). Praksa prikrievanja informacij o stanju okolja sega že v predvojno obdobje. Leta 1981 so v reki Željeznici poginile postrvi. Za pomor so bile po vsej verjetnosti krive odplake iz bližnje tekstilne tovarne. Javnost je o tem izvedela šele po več kot mesecu dni. Pristojni organi niso ukrepali, kljub temu da so bili o dogodku obveščeni (Ličina Ramić 2017: 131). Predsednik Eko akcije je poudaril podobno prakso manipuliranja s številkami: »Republika Srpska problem 'rešuje' tako, da podatki z merilnih postaj niso dostopni na internetu. 'Nema podataka, nema problema' (Ni podatkov, ni problema).¹³ Sarajevske oblasti imajo od leta 2013 enako taktiko: pretvarjajo se, da nekaj delajo.«

Dodaja, da lahko razloge za nezadostno raziskanost problematike in pomanjkanje kritičnih glasov med drugim iščemo v oslabiljenem položaju znanosti ter v korupciji, ki kadruje tudi na univerzah: »Pri nas je stroka prestrašena ali kupljena. Napredovanje na fakulteti poteka po politični liniji in tudi denar za projekte je povezan z oblastjo. Nikoli ne boste slišali, da bi, denimo, profesor na medicinski fakulteti, ki se ukvarja z zrakom, govoril o onesnaženosti.«

Pomanjkanje informacij in znanstveno preverljivih podatkov o stanju okolja pri ljudeh, ki se soočajo z onesnaženostjo, povzroča frustracije. Te izhajajo iz nenehnega občutka negotovosti (Little 2012: 433). Težava so tudi v zadnjem času zvišane cene energentov. Ljudje, za katere je plin predrag, kurijo na drva. Tisti, za katere so predraga tudi drva, uporabljajo oglje, nekateri pa se domnevno grejejo celo z gumami ali s smetmi. To počno predvsem iz finančne stiske in manj verjetno iz malomarnosti. Sogovornice in sogovorniki tudi v zvezi s tem poudarjajo odgovornost države. Razumejo jo kot tisto, ki bi morala zagotavljati dostojne življenjske razmere in voditi ustrezno okoljsko politiko. Ključno vlogo bi morala odigrati tudi pri zagotavljanju okoljsko sprejemljivih načinov ogrevanja, vendar pa trenutno ne ponuja niti subvencij niti ne nadzira cen energentov. Cene so naraščale že v preteklosti (zlasti sredi 70. let prejšnjega stoletja), ko se je bilo treba izogibati vrstam premoga, ki močneje onesnažujejo. Cene primernejšim vr-

12 Četrto zimo pa se bodo bližale volitve in – če ne bo znova izvoljen – se mu s tem ne bo več treba ukvarjati (op. a.).

13 Iz te izjave izhaja tudi naslov članka.

stam so se zvišale, prihajalo pa je tudi do ilegalnega uvoza (Ličina Ramić 2017: 124).

Skrb za okolje nastopi po zadovoljitvi vseh osnovnih potreb posameznic in posameznikov. Večje blagostanje torej omogoča osredotočanje na okoljske težave in njihovo reševanje (Inglehart v Givens in Jorgenson 2013: 421). Postavlja se vprašanje, ali ljudje v povojnih družbah razmišljajo o onesnaženosti, ali pa se je zavedajo, nimajo pa možnosti ali interesa, da bi se ji posvečali. Treba je opozoriti na neenaka globalna razmerja moči, ki BiH tudi v zvezi z okoljskimi vprašanji potiskajo v marginaliziran oz. periferen položaj. Prav tako je opazna neaktivnost oziroma neodzivnost oblasti v zvezi s problematiko vojaških/vojnih odpadkov, ki ogrožajo življenja posameznic in posameznikov. Na podeželju je nešteto znakov z napisom »Pazi mine«. Ljudje so se prisiljeni izpostavljati življenjski nevarnosti, saj se država s tem ne ukvarja dovolj oziroma je to zanjo postranskega pomena. Sami včasih nimajo druge izbire, kot da les sekajo v nevarnih delih gozda, da se izognejo temu, da bi bili zasačeni in bi prejeli globo (Henig 2012: 22). »Šrapneli in mine ne pripadajo nikomur, a hkrati vsem« (Henig 2012: 23), tako kot tudi onesnažen zrak, s katerim so se ljudje prisiljeni naučiti živeti, saj domače politike ne zanimajo konkretne izboljšave.

Onesnaževanje kot prispevek k drugačenju Balkana

V pogovorih s sogovornicami in sogovorniki so se pokazale težave, ki kažejo na probleme povojne rekonstrukcije BiH, in kritika dominantne politike, ki se s samo kvaliteto življenja ukvarja manj kot denimo z zastopanjem partikularnih nacionalnih interesov. Toda ne gre zgolj za kritiko notranje politike, temveč tudi mednarodnih intervencij. V pogovorih o onesnaženosti sarajevskega zraka lahko prav tako zasledimo odzive na bosansko-hercegovsko perifernost in njeno refleksijo.

V teoriji svetovnega sistema je Immanuel Wallerstein države razdelil na centralne, periferne in polperiferne. Vodilno vlogo imajo centralne države (v Nash 2002 [1981]). Wallersteinova teorija sicer temelji na sledenju kapital-skim tokovom, vendar jo lahko umestimo tudi na druga področja, saj je prav kapital tisti, ki določa vloge in usmerja globalno dogajanje. Rastko Močnik BiH umešča med polperiferne države (Močnik 2002: 79–80). Na svetovnem zemljevidu (podobno kot njene balkanske sosede) zaseda nekoliko nenavadno mesto, saj je pogosto spregledana oziroma videna predvsem skozi balkanistična očala. Balkanizem je specifični diskurz antagonizma in stigmatizacije, za katerega je značilna »delitev na fragmente, ki med seboj tekmujejo in so drug do drugega sovražni« (Goldsworthy 2002: 32), pojavlja pa se tudi v obliki geopolitične in eko-

nomske hegemonije drugih držav nad balkanskimi (Močnik 2002: 79–80).

Omeniti velja problematične »donacije« odsluženih vozil. Sarajevo je v zadnjih letih s t. i. humanitarno pomočjo prejelo več tovrstnih »daril«. Čeprav so pripomogla k bolj kvalitetnemu življenju posameznic in posameznikov, so donirana vozila zastarela in ne ustrezajo evropskim okoljskim standardom. Države, ki so gospodarsko močnejše od BiH, lahko donirajo proizvode, ki jih same ne želijo več uporabljati. Postavlja se vprašanje, po kakšni logiki je raba starih vozil v BiH sprejemljiva, v Turčiji ali Nemčiji pa škodljiva. Z omenjenimi donacijami, v ozadju katerih je ekonomska logika, so se države nečesa znebile pod pretezo humanitarnosti. Ceneje je podariti kot plačati razgradnjo. V zadnjem času mediji poročajo o protestih v lokalnih okoljih, ki izražajo odpor do uvažanja odpadkov iz drugih držav. Medtem ko oblasti molčijo, prebivalke in prebivalci protestirajo in skušajo opozoriti na težave z odpadki. Ta vprašanja nazorno prikažejo razmerja moči na svetovnem zemljevidu, ki veljajo tudi pri okoljskih vprašanjih. Prav »razvitejše« države prispevajo k onesnaženosti (pol)perifernih držav, čeprav jih zaradi okoljskih problemov vztrajno kritizirajo. Načeloma od gospodarsko manj uspešnih držav pričakujejo, da bodo zaščitile svoje okolje, ob tem pa jim celo vsiljujejo modele za tovrstno početje (Dorondel 2016: 16). Groza in zgražanje Zahoda ob dogajanju na Balkanu sta včasih povezana s perverzним užitek ob imperialističnih fantazijah (Goldsworthy 2002: 29). Balkanski dogodki nudijo možnost (na videz) neškodljivega uresničevanja teh sanjarij: omogočajo vrednotenje tujih praks, poskuse spreminjanja zavesti in mišljenja, deljenje nasvetov, vmešavanje v tuje težave ter njihovo reševanje brez grožnje obtožb o rasizmu (Goldsworthy 2002: 29). Mednarodna skupnost in globalni akterji v BiH ne kažejo posebnega interesa za dejavno reševanje okoljskih problemov, temveč jih včasih celo odkrito spodbujajo.

Kadar mednarodna skupnost pokaže zanimanje za BiH in tamkajšnje problematično dogajanje, se po navadi ukvarja s povojnim stanjem in predvsem spravo, ki ji pripisuje moč za razrešitev vseh večjih težav, s katerimi se država trenutno sooča. Alenka Bartulović (2012: 134) poudarja, da je ideja sprave »globoko problematičen koncept, saj avtomatično predvideva konfliktnost med narodi, notranjo sinhronost vedenja, kar pa nedvomno signalizira ignoranco kompleksnosti vojne realnosti«. Ob tem pa ignorira pomembna vprašanja, s katerimi se vsak dan soočajo prebivalke in prebivalci. Na pomembnost okoljskih težav so opozorili tudi lokalni raziskovalke in raziskovalci, aktivistke in aktivisti ter različne okoljske organizacije (npr. Spletni vir 1; Spletni vir 2; Spletni vir 5).

Sklep

Balkan je v nenehnem procesu postajanja: zanj naj bi bili po balkanističnem diskurzu značilni vmesnost in nedoločnost (Goldsworthy 2002; Jezernik 2004). Skuša »prestopiti prag Evrope«, a se ji nikoli ne more dovolj približati (Goldsworthy 2002: 29). Odnos mednarodne skupnosti do BiH ima po mnenju nekaterih avtorjev značilnosti kolonialnega odnosa, nadzor tujine nad podajtonsko politično realnostjo pa je mogoče razumeti kot kolonialno prakso (Kumar v Bădescu 2016: 4). V državah Zahodnega Balkana se določene politike in zakonske spremembe, sploh če so napredne, pogosto uvajajo z izključnim namenom približevanja Evropski uniji (Ahmetović, Stojić-Karanović in Stanković 2014: 22) ali ugajanja mednarodni skupnosti. Pri večini političnih odločitev gre zgolj za oportunitizem in ne za dejanske poskuse urejanja države ali zastopanja interesov volivcev. Zato posameznice in posamezniki aktivno delujejo na področju izpostavljanja pomena ekoloških težav z namenom oblikovanja boljše prihodnosti. V BiH je namreč okoljski aktivizem tesno povezan s političnimi vprašanji, ob tem pa odseva že pojasnjeno nezadovoljstvo s povojnim stanjem in družbo, predvsem pa s politiko in nedelujočo državo. Ob medijskem poročanju o visoki stopnji onesnaženosti Balkan znova zasede pozicijo problematičnega Drugega, pri čemer se pozablja na zapletene procese vpetosti balkanskih držav v mednarodne odnose moči.

Sarajevo se danes še vedno sooča z enakimi težavami, povezanimi z onesnaženim zrakom, kot pred dobrega pol stoletja. Neurejena povojna politična realnost je izničila večino predvojnih prizadevanj in že doseženih izboljšav. Ujetost, ki BiH onemogoča narediti korak naprej, je med drugim posledica zgodovinskih mednarodnih intervencij. Sarajevčanke in Sarajevčani so ujeti tako v zapleteno politično stanje kot v onesnaženi zrak. Odsotnost politične volje za ukvarjanje z ekološkimi vprašanji jih sili, da se z omenjenimi težavami soočajo sami, pa če si to lahko privoščijo ali ne. Osrednje vodilo delovanja aktivističnih organizacij, ki skušajo informirati in povezati ljudi, je pogosto nezaupanje v politiko.

S pričujočim člankom dajeva prostor temi, o kateri ni veliko napisanega. Raziskovalke in raziskovalci se po navadi v BiH osredotočajo na druge teme in uporabljajo drugačne pristope. Cilja tega dela je razširiti polje antropoloških raziskav Balkana in zlasti postjugoslovanskih družb, saj poudarja usmerjenost v prihodnost in skuša preseči diskurz balkanizma ter opozoriti na vpetost Balkana v asimetrične politične odnose, ki se kažejo tudi v okoljskih vprašanjih. Onesnaženost okolja je neposredno povezana s človekovim delovanjem in vpliva na vsakdanje življenje prebivalcev in prebivalcev prizadetih območij. Pomembno je, da antropologinje in antropologi preučujemo ekološka vprašanja, saj lahko s priučeno senzibilnostjo za razumevanje

družbenih odnosov ponudimo pomemben pogled nanje ter prikazemo aktivne strategije posameznic in posameznikov v boju s težavami, ki so v medijskih pa tudi v političnih diskurzih potisnjeni – tako kot Balkan – na obrobje.

Literatura in viri

AHMETOVIĆ, Emina, Edita Stojić-Karanović in Mirjana Stanković: Where is the West Balkans Today on the World Map of Environment? Quo Vadis? Case study of Bosnia and Herzegovina, Serbia and Macedonia. Conference Proceedings: Sustainability and Environmental Sociology. Yokohama: Hosei University, The Institute for Sustainability Research, 12.–13. julij 2014, [1–26].

AIYER, Ananthkrishnan: The Allure of the Transnational: Notes on Some Aspects of the Political Economy of Water in India. *Cultural Anthropology* 22/4, 2007, 640–658.

BĂDESCU, Grui: City Makers, Urban Reconstruction and Coming to Terms with the Past in Sarajevo. V: B. Kotzen in S. Garcia (ur.), *Reconstructing Sarajevo: Negotiating Socio-political Complexity*. London: LSE Cities, 2014, 15–21.

BĂDESCU, Grui: Dwelling in the Post-War City: Urban Reconstruction and Home-Making in Sarajevo. *Revue d'études comparatives Est-Ouest* 46/4, 2015, 35–60.

BĂDESCU, Grui: (Post)colonial Encounters in the Postsocialist City: Reshaping Urban Space in Sarajevo. *Geografiska Annaler: Series B – Human Geography* 98/3, 2016, 1–9.

BAJUK SENČAR, Tatiana: Kultura udobja in razvoj trajnostne prometne infrastrukture. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 57/3–4, 2017, 66–74.

BAJUK SENČAR, Tatiana: Reframing Agency in the Face of Global Challenges: The Problem of Plastic Waste. *Traditiones* 49/1, 2020, 37–53.

BARTULOVIĆ, Alenka: Neskončnost povojne »rekonstrukcije«: Sarajevo med čakanjem in upanjem. *Etnolog* 22/73, 2012, 129–145.

BARTULOVIĆ, Alenka: »Nismo vaši!«: Antinacionalizem v povojnem Sarajevu. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013.

BAUKLOH, Anja in Jochen Roose: The Environmental Movement and Environmental Concern in Contemporary Germany. V: Axel Goodbody (ur.), *The Culture of German Environmentalism: Anxieties, Visions, Realities*. New York in Oxford: Berghahn Books, 2002, 81–101.

CABLE, Sherry in Michael L. Benson: Acting Locally: Environmental Injustice and the Emergence of Grass-Roots Environmental Organizations. *Social Problems* 40/4, 1993, 464–477.

DESCOLA, Philippe: *In the Society of Nature: A Native Ecology in Amazonia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

DORONDEL, Ștefan: Environmental Disasters, Climate Change and other Big Problems of Our Times: A View from Southeast Europe. *Ethnologia Balkanica* 19, 2016, 11–32.

ERIKSEN, Thomas Hylland (ur.): *An Overheated World: An Anthropological History of the Early Twenty-first Century*. London in New York: Routledge, 2018.

- GAMLIN, Jennie: Huichol Migrant Laborers and Pesticides: Structural Violence and Cultural Confounders. *Medical Anthropology Quarterly* 30/3, 2016, 303–320.
- GIVENS, Jennifer E. in Andrew K. Jorgenson: Individual Environmental Concern in the World Polity: A Multilevel Analysis. *Social Science Research* 42, 2013, 418–431.
- GOLDSWORTHY, Vesna: Invention and In(ter)vention: The Rhetoric of Balkanization. V: Dušan I. Bjelić in Obrad Savić (ur.), *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*. Cambridge, Massachusetts in London: The MIT Press, 2002, 25–38.
- GONIN, Patrick in Véronique Lassailly-Jacob: Les réfugiés de l'environnement: Une nouvelle catégorie de migrants forcés? *Revue européenne des migrations internationales* 18/2, 2002, 1–19.
- GREGORIČ BON, Nataša: Smeti kot stvari zunaj kraja v Dermiju/Drimadesu, južna Albanija. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 47/3–4, 2007, 17–26.
- HENIG, David: Iron in the Soil: Living with Military Waste in Bosnia-Herzegovina. *Anthropology Today* 28/1, 2012, 21–23.
- JANSEN, Stef: *Yearnings in the Meantime: "Normal Lives" and the State in the Sarajevo Apartment Complex*. New York in Oxford: Berghahn Books, 2015.
- JEZERNIK, Božidar: *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. London: Saqi, 2004.
- JOHN, Sunday Goodness: Air Pollution in New Delhi: Newspaper Coverage and the Impact of the Second Phase of the Odd-Even Traffic Experiment. *IJEP* 37/8, 2017, 647–652.
- JOVANOVIĆ, Deana: Prosperous Pollutants: Bargaining with Risks and Forging Hopes in an Industrial Town in Eastern Serbia. *Ethnos* 83/3, 2018, 489–504.
- KOZINA, Jani, Saša Poljak Istenič in Blaž Komac: Green Creative Environments: Contribution to Sustainable Urban and Regional Development. *Acta geographica Slovenica* 59/1, 2019, 119–126.
- KOZOROG, Miha: Živali, varovano območje in rekreacija v naravnem okolju: Teoretske in praktične variante s samopremislekom. *Traditiones* 44/1, 2015, 117–134.
- KURTOVIĆ, Larisa: When the "People" Leave: On the Limits of Nationalist (Bio) Politics in Postwar Bosnia-Herzegovina. *Nationalities Papers* 2020, 1–20.
- LIČINA RAMIĆ, Aida: Od ekološke katastrofe do olimpijskog grada: Sarajevo 1971–1984. V: Amir Duranović (ur.), *Poplava, zemljotres, smog: Prilozi ekohistoriji Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest, 2017, 115–147.
- LITTLE, Peter C.: Another Angle on Pollution Experience: Toward an Anthropology of the Emotional Ecology of Risk Mitigation. *Ethos* 40/4, 2012, 431–452.
- MOČNIK, Rastko: The Balkans as an Element in Ideological Mechanisms. V: Dušan I. Bjelić in Obrad Savić (ur.), *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*. Cambridge, Massachusetts in London: The MIT Press, 2002, 79–115.
- MOHAMMADI DEHCESHMEH, Mostafa, in Sohrab Ghaedi: Climate change and ecological migration: a study of villages in the province of Khuzestan, Iran. *Environmental Research, Engineering and Management* 76/1, 2020, 6–19.
- NASH, June: Ethnographic Aspects of the World Capitalist System. V: Joan Vincent (ur.), *The Anthropology of Politics: A Reader in Ethnography, Theory, and Critique*. Malden in Oxford: Blackwell Publishers, 2002 [1981], 234–253.
- PÁLSSON, Gísli: Human-environmental Relations: Orientalism, Paternalism and Communalism. V: Philippe Descola in Gísli Pálsson (ur.), *Nature and Society: Anthropological Perspectives*. London in New York: Routledge, 1996, 63–81.
- PODGED, Dan in Katarina Polajnar Horvat: The Invisible Life of Food Waste: The Case of Ljubljana Households. *Traditiones* 49/1, 2020, 109–124.
- POLJAK ISTENIČ, Saša: Green Resistance or Reproduction of Neoliberal Politics?: Grassroots Collaborative Practices in Slovenia's "Green Capital" Ljubljana. *Ethnologia Europaea* 48/1, 2018, 34–49.
- SIMONIČ, Peter: Sladkorne zadruge v Maharaštri: Gospodarski, socialni in okoljski vidiki kmetijstva. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 53/1–2, 2013, 32–40.
- Spletni vir 1: AUGUSTINOVIĆ, Marija: Hrabre žene Kruščice, 10. 8. 2019; <https://www.slobodnaevropa.org/a/bih-kruscica-nagrada-euronatur/30101398.html>, 19. 12. 2020.
- Spletni vir 2: Eko akcija; <https://www.ekoakcija.org/>, 19. 12. 2020.
- Spletni vir 3: KRUPALIJA, Rasid: Bosnian Capital Chokes in "Own Category of Air Pollution", 13. 1. 2020; <https://balkaninsight.com/2020/01/13/bosnian-capital-in-its-own-category-as-air-pollution-levels-soar-in-sarajevo/>, 22. 8. 2020.
- Spletni vir 4: ZAHUMENSKÁ, Vendula, Samir Lemeš, Mirna Delalić, Kamila Zatloukalová, Jana Sobotková in Martin Skalský: Environmental Democracy in Bosnia and Herzegovina: Limping Along, 2015; <https://www.ekoforumzenica.ba/dokumenti-ef/nase-publikacije/environmental-democracy-in-bosnia-and-herzegovina-limping-along/>, 21. 11. 2020.
- Spletni vir 5: Zemlja, voda zrak; <http://zemljavodazrak.com/home>, 19. 12. 2020.
- Spletni vir 6: Građani Sarajeva za čist zrak; <https://www.facebook.com/groups/579934159131255>, 19. 12. 2020.
- Spletni vir 7: Air Pollution Management in Bosnia and Herzegovina; <http://documents1.worldbank.org/curated/en/117281576515111584/pdf/Air-Quality-Management-in-Bosnia-and-Herzegovina.pdf>, 19. 12. 2020.
- Spletni vir 8: »Kvalitet zraka u BiH« – mobilna aplikacija sa informacijama o kvalitetu zraka; <https://zrak.ekoakcija.org/mobilna>, 19. 12. 2020.
- VÉRON, Jacques in Valérie Golaz: Can Environmental Migration be Measured? *Population & Societies* 522/5, 2015, 1–4.

“No Data, No Problems” Coping with Air Pollution in Sarajevo

The article discusses the strategies of coping with air pollution in the present-day Sarajevo. The solutions people employ are highly individualised due to a specific socio-political situation the country found itself in after the end of the war in 1995. The first initiatives to cope with air pollution in Sarajevo date back to the 1960s. It is worth noting that back then the perception of factors of pollution and of possible solutions was very similar to the one that prevails in today's discourse.

The post-war period was marked by different ideas about the reconstruction, the central notion of which was “reconciliation”. This perspective entails a specific way of coming to terms with the past that often implies reliving traumatic experiences. As can be seen from numerous accounts, what many citizens of Bosnia and Herzegovina wish for is “normality”. To hope for life to get normal (or return to normal) implies envisioning the future rather than lingering in the past.

The current socio-political situation in Bosnia could also be understood through the lens of post-war transformation. It is characterised by general disorder, instability, and inefficiency of the Dayton political organisation. On the part of the authorities, a lack of interest in environmental issues can be noted – seemingly because of the other “more important” problems the state must deal with (albeit not always willingly and successfully). Therefore, the environmental activism and people's individualised strategies for coping with air pollution could be interpreted as a response to ineffective environmental policies or a lack thereof. It is a critique of the state that is incapable of taking care of citizens and ensuring them a brighter future. From this perspective, the strategies of dealing with polluted air stem from deep dissatisfaction with ineffective or non-existent measures and policies. Citizens are compelled to be inventive and to cope with it in ways they can afford, either by wearing face masks, staying indoors, going to nearby mountains, or using air purifiers, to name a few strategies. The environmental struggles in Bosnia and Herzegovina are also associated with the processes of “othering” of the Balkan and the discourse of “balkanism”. Pollution and environmental degradation may be signs of “othering” in a sense that they are both a cause and the consequence of unequal power relations within the international community.

